

Ruud Slotboom

Op zoek naar de gewillige omstanders

Het boek van Daniel Jonah Goldhagen, 'Hitlers gewillige beulen', was vorig jaar hét media-event op historisch gebied. Maar een jaar later lijkt de storm al weer voorbij. Was Goldhagens boek slechts een hype? Of heeft het wel degelijk nieuwe inzichten opgeleverd, die ook voor het onderwijs van belang zijn?

Kleio bekeek wat de discussie over Goldhagens boek opleverde en sprak over de conclusies met Ido Abram, professor in het holocaust-onderwijs.

Zijn populariteit kende geen grenzen. Na de 'triumftocht' door Duitsland, was Daniel Goldhagen in de herfst in Nederland. Voor een volgepakte zaal in De Balie in Amsterdam trad hij in discussie met twee kopstukken uit de historische wereld en één uit de journalistiek: de professoren Von der Dunk en Blom, en columnist Paul Scheffer. Goldhagen, een frisse vlotte Amerikaanse dertiger, opende het debat met het antwoord op de vraag die op ieders lippen lag: waarom heeft zijn boek zoveel aandacht gekregen?

Een simpel antwoord?

Goldhagen vermoedde natuurlijk wat zijn critici die avond als antwoord zouden geven: *Hitlers gewillige beulen* biedt een simpele oplossing voor een allesbehalve simpele vraag. Om zijn tegenstanders de wind uit de zeilen te nemen, erkende hij dat zijn verhaal tot een eenvoudige conclusie leidt: 'Maar mijn conclusie is niet eenvoudiger

dan alle andere verklaringen voor de jodenvervolgung. En die verklaringen kregen veel minder publiciteit dan mijn stelling. Er moeten dus meer redenen zijn om zoveel stof te doen opwaaien.'

Goldhagen vatte ze samen in twee punten. Ten eerste levert het boek een totaal nieuw perspectief op. Het is geen abstracte literatuur over de instituties of bureaucratie, maar een verhaal over mensen van vlees en bloed, over huisvaders die in moordenaars veranderden. En ten tweede gaat het boek in op de intrigerende vragen: wat vonden de Duitsers van de moord op de joden, hielpen ze eraan mee en zo ja, waarom deden ze dat?

Het antwoord dat Goldhagen in zijn boek geeft, is in grote lijnen bekend. Om het kort weer te geven: de moord op de joden was het werk van gewone Duitsers, ze deden dat omdat het antisemitisme diep was doorgedrongen in de Duitse samenleving, en omdat iedereen was geïnfecteerd met dat antisemitisme hadden alle Duitsers mee kunnen doen. Zoals Goldhagen het kernachtig formuleert: 'geen Duitsers, geen holocaust'.

De heftige discussie over die conclusie heeft de inhoud van het boek wat naar de achtergrond geduwd. Hoe is Goldhagen eigenlijk te werk gegaan? Waar heeft hij z'n bewijzen vandaan gehaald?

Hoe simpel de centrale these van *Hitlers gewillige beulen* ook is, een eenvoudig boek heeft Goldhagen zeker niet geschreven. In de eerste hoofdstukken gaat hij uitgebreid in op de theoretische uitgangspunten van zijn werk, een pittig stuk voor niet-ingewijden.

Hij legt ook uit wat hij wil: 'Het doel van dit boek is te verklaren waarom de holocaust ontstond en hoe hij kon ontstaan. Of deze onderneming zal slagen, hangt af van een aantal onderliggende doelstellingen, die in wezen behelzen dat drie onderwerpen opnieuw moeten worden bekeken: de daders van de holocaust, het Duitse antisemitisme en het wezen van de Duitse maatschappij in de nazi-periode'. Dat doet hij met drie voorbeelden uit de praktijk, gebaseerd op archiefmateriaal uit Duitsland: het werk van de politiebataljons, de situatie in de werkkampen en de dodenmarsen aan het eind van de oorlog.

De dodenmarsen

Voor al het hoofdstuk over de dodenmarsen laat goed zien hoe het boek in elkaar zit. Aan het eind van de oorlog sloegen de Duitse bewakers van concentratiekampen op de vlucht voor de oprukkende geallieerden. Ze trokken samen met joodse en niet-joodse gevangenen naar gebied dat nog niet

stokken met zichtbaar plezier. Een overlevende herinnerde zich een van de koude nachten van de mars.

Goldhagen citeert haar: *'Toen we op een nacht in een schuur sliepen, lag er een grote hoop dode vrouwen. Een vrouw wilde dat ze bevroor. Een SS-man beval de vrouw op de stapel lijken te gaan liggen en zei: "dat zal je wel warm doen*

min of meer toevallig in Helmbrechts terechtgekomen: *'Over het algemeen waren dit gewone Duitsers uit de arbeidersklasse.'*

Wat betreft de vrouwen lag de situatie iets anders. Zij waren formeel lid van de SS, maar waren pas laat in de oorlog toegetreden, in de tweede helft van 1944.

Goldhagen: *'... geen Duitsers, geen holocaust.'*

in handen was van de vijand. Een van die tochten vertrok uit het vrouwenkamp Helmbrechts, in het zuidoosten van Duitsland.

Zo'n vijftig bewakers gingen met ongeveer 580 joodse en 590 niet-joodse gevangenen op weg.

Goldhagen beschrijft nauwkeurig hoe de Duitsers onderweg met hun joodse gevangenen omgingen:

'De Duitsers sloegen de joden om elke reden of zonder reden. Ze sloegen hen omdat ze ziek waren. Ze sloegen hen omdat ze niet snel genoeg vorderden, een reactie die de snelheid van de mars bepaald niet bevorderde... Als de joden probeerden hun situatie te verbeteren, hoe onschuldig en begrijpelijk ook, kregen ze ervan langs met de wapenstok: "...Ik hield halt om een rottende aardappelschil op te rapen. Een bewaker kwam op me toe en sloeg me op mijn hoofd met zijn geweerkolf. Hij veroorzaakte een wonde die begon te bloeden. Ik kreeg geen medische behandeling. De vuile lap stof waarmee ik de hoofdwonde moest bedekken zorgde al snel voor infecties".'

De mannelijke en vrouwelijke bewakers gebruikten hun knuppels en wapen-

krijgen". Hij sloeg zijn slachtoffer zo lang tot ze doodging'.

Tijdens de mars van 22 dagen legden de gevangenen ruim driehonderd kilometer af. In de buurt van de grens met Tsjecho-Slowakije werden ze bevrijd door de geallieerden. Hoeveel joden de tocht niet hebben overleefd, is niet helemaal duidelijk. Volgens een Duitse rechtbank die de dodenmars na de oorlog heeft onderzocht, waren er 178 doden. Maar waarschijnlijk heeft bijna de helft van de 580 joden de mars niet overleefd.

Gewone Duitsers

Natuurlijk dringt zich de vraag op waarom de bewakers zonder enige gewetensnood de joodse gevangenen mishandelden, lieten verhongeren en doodschoten. Hier komt Goldhagen met een aantal conclusies die een centrale rol spelen in zijn boek. Hij laat zien dat de vijftig bewakers allesbehalve fanatieke nazi's waren. Slechts twee van de 27 mannen waren lid van de SS, drie van hen lid van de NSDAP. Ze waren niet speciaal gekozen of getraind voor het werk als kampbewaker, maar

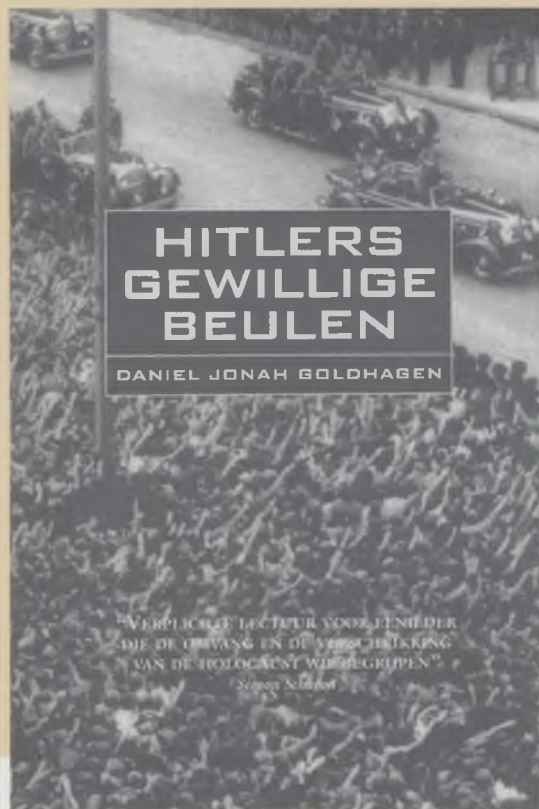
Deze 'gewone' Duitsers lieten tijdens de mars de niet-joodse gevangenen redelijk met rust. Natuurlijk werden ook zij grof behandeld, maar ze werden niet het slachtoffer van gruweldaden. Van de voornamelijk Poolse en Russische niet-joodse vrouwen hebben enkelen de mars niet overleefd. De bewakers hadden het dus vooral gemunt op de joden: *'Ze martelden en moorden alleen maar als ze joodse slachtoffers hadden'.*

Dat gebeurde zelfs nadat Himmler aan het eind van de oorlog expliciet het bevel had gegeven dat het verboden was om joden te doden (Himmler wilde de onderhandelingen met de geallieerden niet bemoeilijken door berichten over massale moordpartijen). De commandant maakte dat bevel bekend aan zijn bewakers. Maar het veranderde niets aan hun houding. Er

was dus geen sprake van *Befehl ist Befehl*, integendeel zelfs.

Tot slot laat Goldhagen zien dat de bewakers ook op geen enkele andere manier tot de moordpartijen verplicht waren. Het einde van de oorlog was in zicht en je kon verwachten dat ze aan hun eigen overleven zouden denken. Oorlogsmisdaden plegen lag niet voor de hand, omdat ze konden vermoeden daarvoor gestraft te zullen worden. Toch gingen de bewakers door met het martelen van de joden. *'Geen enkel mens die nog bij zinnen was kon hebben geloofd dat de marsen een ander nuttig doel hadden dan nog méér bestraffing, lijden en dood voor de slachtoffers. Als het op joden aankwam, wisten de Duitsers - van de laagste in rang tot Hitler zelf - wat voor doel hun daden hadden.'*

Al deze aspecten, die in de dodenmars van Helmbrechts zo duidelijk aanwezig waren, leiden volgens Goldhagen maar tot één conclusie: de 'gewone' Duitse bewakers deden het uit eigen wil: *'De dodenmars van Helmbrechts is cruciaal voor ons begrip van de holocaust, omdat ze demonstreert dat de Duitsers*

Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen* (Uitgeverij Standaard/Uitgeverij Van Reemst, Antwerpen/Houten 1996). Vertaling van *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York/Toronto 1996) door Jan Bos, Stan Verschuuren, Frans Hille Bob van Laarhoven en Jos Liefrink.

van Hitler werden, maar ook de miljoenen, die opzij keken toen er nog tijd was om er wel naar te kijken. In hun morele onverschilligheid zijn de Duitsers toen bijna allemaal schuldig geworden - wat echter niet betekent dat, zoals Goldhagen vindt, de holocaust een "nationaal project" is geweest.

Hans-Ulrich Wehler, professor algemene geschiedenis in Bielefeld en vooraanstaand Duits historicus, was nog kritischer over *Hitlers gewillige beulen*. In het weekblad *Die Zeit* schreef Wehler: 'Goldhagen heeft het holocaust-onderzoek zowel in de wetenschap als in de publieke opinie enorme schade toegebracht'. Hij vindt het onbegrijpelijk dat zo'n eenzijdige studie als dissertatie is goedgekeurd. Er is geen enkele nuancering en geen enkele vergelijking. Het levert volgens Wehler ook niets nieuws op, integendeel het is een terugkeer naar een these uit de jaren vijftig: 'Von Luther bis Hitler'.

Toch stelt Wehler zich ook een andere vraag: 'Moeten we daarom ook zijn empirische case-studies en enkele belangrijke vragen die hij opwerpt terzijde schuiven?'

Nee, want Goldhagen heeft onderzoek gedaan naar aspecten die te lang onderbelicht zijn gebleven. Wehler vindt dat menig historicus zich na het lezen van dit boek achter de oren moet krabben. Wat was er tot nu toe bekend over de politiebataljons en de vele arbeidskampen voor joden? Hetzelfde geldt voor de dodenmarsen. We weten veel over de gruwelijkheden, maar er is te veel in abstracte termen over geschreven, en te weinig gekeken naar wat de mensen hebben meegemaakt. Goldhagen werpt volgens Wehler terecht de vraag op hoe diep het antisemitisme zat en hoe het tot de Endlösung kon komen. Alleen geeft hij het verkeerde antwoord.

Twee gezichten

Tijdens het debat in De Balie bleek dat Von der Dunk en Blom zich aansloten bij de kritiek. Von der Dunk wees er op dat Goldhagens werk niets nieuws bracht. Dat gewone Duitsers net zo goed meededen aan de volkenmoord als fanatieke SS-ers, en dat bijvoorbeeld de Wehrmacht zich allesbehalve afzijdig hield, is al enkele jaren bekend. Maar je kunt die gewone Duitsers uit allerlei sociale milieus niet bombarderen tot vertegenwoordigers van hun klassen. Goldhagen spreekt volgens Von der Dunk onterecht over 'de Duitsers' in

4

zolang de nazi-Duitse maatschappij intact was, zich nauwelijks konden onttrekken aan de invloed van jaren van uitroeiings-antisemitisme en dus de joden niet fatsoenlijk konden behandelen ... Gewone Duitsers bleven tot het allerlaatste moment gewillig, trouw en met grote ijver bijdragen leveren aan de holocaust door joden verder af te slachten.' In dit citaat zit het antwoord van Goldhagen op de vraag hoe het zo ver heeft kunnen komen. Duitsland was al sinds de negentiende eeuw geïnfecteerd met een 'uitroeiings-antisemitisme'. Dat wil zeggen een specifiek Duits antisemitisme, dat gekenmerkt werd door een demonisch beeld van de joden en een volledige ontkenning van hun recht op bestaan. Vandaar dat de Duitsers - net als Hitler - uiteindelijk streefden naar de uitroeiing van dit kwaad.

Aanval op holocaust-onderzoek

De meeste historici hadden geen goed woord over voor de conclusies in Goldhagens boek. In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië waren er nog wel positieve reacties, maar in Duitsland werd Goldhagen genadeloos neergehaald. Een van de critici was Norbert Frei, wetenschappelijk medewerker van het Institut für Zeitgeschichte in München en auteur van het boek *Der Führerstaat*. 'Goldhagen zoekt de provocatie', schreef Frei in de gerenommeerde *Süddeutsche Zeitung*.

Volgens hem rammelt de these van het antisemitisme als monocausale verklaring aan alle kanten. Het ging Goldhagen slechts om een 'frontale aanval op het gevestigde holocaust-onderzoek'. Is dat gelukt?

Nee, beweerde Frei. Het idee dat het antisemitisme al sinds het einde van de achttiende eeuw een richting was ingeslagen die al lang vóór Hitler tot uitroeiing moest leiden, is onhoudbaar. Daar waar Goldhagen alleen met het antisemitisme een verklaring probeert te vinden, heeft eerder onderzoek al laten zien dat meerdere oorzaken een rol hebben gespeeld. Frei haalde de historicus Christopher Browning aan, die hetzelfde archiefmateriaal heeft onderzocht als Goldhagen. Browning laat zien dat een complex van factoren een rol heeft gespeeld: de zeer sterk ontwikkelde drang om te gehoorzamen, het groepsproces, de emotionele verruwing tijdens de oorlog, het alcoholmisbruik, het verlies aan realiteitsgevoel, het afreageren van agressie. Verschillende oorzaken dus, die samen een antwoord kunnen geven op de vraag hoe huisvaders tot moordenaars konden worden. Daar stelt Goldhagen volgens Frei een wel erg simpele verklaring tegenover, die de werkelijkheid geen recht doet.

Frei: 'De blijvende schande zijn niet alleen de velen, die ijverige uitvoerders

plaats van over 'Duitsers'? Professor Blom, directeur van het RIOD, noemde *Hitlers gewillige beulen* een boek met twee gezichten. Hij heeft waardering voor de case-studies, die weliswaar niet nieuw zijn, maar wel goed laten zien dat veel Duitsers meededen aan de misdaden. Maar tegelijkertijd vervalt Goldhagen in de fout om alleen het antisemitisme als verklaringsmodel voor de moord op de joden te gebruiken. Waarom vergelijkt Goldhagen het Duitse antisemitisme niet met dat in andere landen? Dan had hij de overeenkomsten en verschillen gezien en kunnen toetsen of zijn stelling klopt, dat alleen een specifiek Duits antisemitisme tot de holocaust kon leiden.

Goldhagen legde tijdens het debat in De Balie de kritiek naast zich neer. Volgens hem was het in zijn onderzoek niet nodig een vergelijking met andere landen te maken. Feit is nu eenmaal dat de nazi's in Duitsland aan de macht gekomen zijn en niet in Frankrijk of Engeland. Onderzoek naar het antisemitisme in die landen is zinvol, maar levert geen nieuw beeld op voor Duitsland. De Duitsers waren verantwoordelijk voor de moord op de joden, niet de Fransen, Engelsen of andere volken. Ook de kritiek dat hij te generalistisch te werk is gegaan, wuifde Goldhagen weg. Natuurlijk generaliseer ik in mijn boek, zo gaf hij toe. De centrale stelling, simpel samengevat met de zin 'geen Duitsers, geen holocaust', is gebaseerd op een generalisatie. Maar

daar is methodologisch niets mis mee. Hoe kan historisch onderzoek inzichten opleveren zonder generalisaties? Het exemplarische heet toch niet voor niets het exemplarische?

Natuurlijk, generalisaties kunnen ook fout zijn, aldus Goldhagen. Wie zegt dat alle Duitsers die joden vermoordden mensen waren, en dat dus alle mensen joden hadden kunnen vermoorden, redeneert simplistisch. Maar is het zo gek om te veronderstellen dat Duitsers die uit dezelfde culturele omgeving kwamen als de beulen, zelf ook beulen hadden kunnen worden?

Journalist Paul Scheffer wilde tijdens het debat weten waarom Goldhagen zijn vraag niet algemener stelt: waarom zijn er in de wereld genociden, niet alleen in de Tweede Wereldoorlog, maar ook in Bosnië, Rwanda en andere gebieden. Goldhagen antwoordde dat de genocide op de joden nu eenmaal fundamenteel verschilt van die bij andere volken. Ten eerste omdat de joden feitelijk niet verschilden van de Duitsers, maar alleen in de hoofden van de Duitsers anders waren. En ten tweede omdat de Duitsers de joden tot wereldvijand hadden verklaard. Een Hutu in Rwanda zou er weinig belang bij hebben een Tutsi in de Verenigde Staten met een hakmes aan te vallen. De Duitsers daarentegen wilden alle joden vervolgen, of ze nu in Duitsland, Polen of Amerika woonden. Dat maakt de holocaust anders dan de andere genociden, zo besloot Goldhagen de discussie.

Het interview

Ido Abram is sinds 1990 bijzonder hoogleraar 'educatie na Auschwitz' bij de vakgroep onderwijskunde van de Universiteit van Amsterdam. Ook werkt hij bij het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum in Utrecht. Abram houdt zich onder meer bezig met de vraag hoe 'Auschwitz' aan leerlingen kan worden uitgelegd. Hij werkt mee aan projecten voor het onderwijs en doet wetenschappelijk onderzoek naar de manier waarop de holocaust wordt onderwezen. Hij schreef daarover onder meer *Opvoeding na Auschwitz in een multiculturele samenleving* en *Rassenwaan en Rassenhaat: lessen uit en over de Shoah*. Kortgeleden is ook een boek van hem in Duitsland verschenen: *Thema Holocaust. Ein Buch für die Schule*.

Om maar gelijk met de meest voor de hand liggende vraag te beginnen. Wat vond u van de conclusies van Goldhagen? Bent u het eens met zijn stelling dat het Duitse antisemitisme moest leiden naar de totale vernietiging van de joden?

"Nee, zo'n conclusie maakt het antisemitisme als fenomeen in één klap niet interessant meer. Het interessante is juist hoe een gematigd antisemitisme in bepaalde omstandigheden tot een holocaust kan leiden. Antisemitisme is een eeuwenoud verschijnsel, en de Duitse soort was niet van een geheel andere aard dan andere soorten. Wat Goldhagen zegt is dat het eliminatorische, het vernietigende, er allemaal al vanaf het begin inzat. Achteraf kun je dat makkelijk zeggen. Maar op het moment zag niemand dat. Als het antisemitisme in principe moorddadig is, dan ben je meteen klaar met de discussie. Wel ben ik het met Goldhagen eens dat het typerende van de moord op de joden het antisemitisme was. Er zijn historici die zeggen dat niet het antisemitisme onder de bevolking het centrale punt van de jodenvervolging was, maar andere zaken. Ze noemen dan bijvoorbeeld het streven naar Lebensraum en de invloed van de persoonlijkheid van Hitler. Ik ben het daar niet mee eens. Daarom vind ik het goed dat het boek van Goldhagen de

V.I.n.r. D.J. Goldhagen, H.W. von der Dunk, J.C.H. Blom en P. Scheffer.

discussie over de relatie tussen antisemitisme en de holocaust weer aanzwengelt. Maar zijn conclusie dat het hele Duitse volk genocidaal antisemitisch was, nee daar geloof ik niet in. Wel is het goed dat hij laat zien dat er een flink aantal fanatici was en dat een groter deel van de Duitsers van de holocaust op de hoogte was dan werd gedacht. Duidelijk is dat een hoop mensen hebben meegedaan aan het vermoorden van joden. En ze deden dat met groot enthousiasme, hoe verklaar je anders de wreedheid waarmee het moorden gebeurde? Er zijn nu eenmaal een hoop sadisten in de wereld, zeker wanneer ze worden gesteund door een overheid. Er is nooit een gebrek aan moordenaars."

Holocaust en joodse cultuur

Dus ondanks de eenzijdige conclusies die Goldhagen trekt, is de discussie die op gang is gekomen interessant?

"Ja. Zelf ben ik daarbij vooral geïnteresseerd wat de holocaust voor de joodse cultuur betekent. Het is bekend dat de holocaust een probleem voor de Duitsers is, maar het is ook een pro-

bleem van de joden. Wanneer je de moderne joodse identiteit bekijkt, vanaf de zeventiende eeuw, dan zie je dat de Duitse cultuur daar een enorme invloed op heeft gehad. De literatuur, de instellingen, het zionisme, de emancipatiebeweging: ze hebben allemaal iets met de Duitse cultuur te maken. Na de holocaust werd dat een probleem. Die Duitse invloed kon na de jodenvervolgning niet meer worden geaccepteerd. De joden dachten voor de oorlog dat ze konden integreren in de Duitse cultuur. Velen van hen vonden ook dat ze er een belangrijke bijdrage aan hadden geleverd. Sinds de Verlichting was emancipatie hun ideaal geweest. Maar toen de joden in de twintigste eeuw dachten dat ze geïntegreerd waren, bleek dat ze zich enorm hadden vergist. Ik ken mensen uit m'n familie die in de jaren dertig in elkaar werden geslagen door bruinhemden en dachten: 'ik heb toch niets gedaan'. Ze begrepen niet dat je ook in elkaar geslagen kon worden als je niets had gedaan. Nu weten we dat dat wel zo was. Maar toen gebeurde dat in een land dat door velen als beschaafd werd beschouwd. Juist Duitsland, het land met z'n rijke cultuur, bleek een natie van beulen te zijn. Dat aspect is afwezig bij Goldhagen: de vraag waarom het in dit 'beschaafde' land kon gebeuren. De holocaust werd door het mislukken van die integratie een catastrofe voor de joodse cultuur."

De integratie tussen Israëliërs en Palestijnen is nu een van de cruciale problemen in het vredesproces in het Midden-Oosten. Is de angst voor integratie een van de redenen waarom dat proces zo moeizaam verloopt?

"Dat klopt. De Israëliëse samenleving is er een van getraumatiseerden. Er heerst nog steeds de angst dat, als puntje bij paaltje komt, iedereen toch tegen de joden is. Daarom willen de Israëliërs een sterk leger, daarom zeggen ze dat niemand hun lesjes in ethiek hoeft te geven. Het optimisme over de mogelijkheden tot integratie is met de holocaust verdwenen."

Goldhagen zegt dat hij met z'n boek vooral aandacht wilde schenken aan gewone Duitsers, die uiteindelijk tot daders werden. Is dat een nieuwe aanpak, of is zo iets al eerder gedaan?

"In het onderzoek naar de jodenvervolgning is een duidelijke lijn te zien. Tijdens en na het proces van Neurenberg in 1945/46 was er veel

aandacht voor de daders. De belangstelling ging vooral uit naar de criminele topfiguren. Na het proces tegen Adolf Eichmann, begin jaren zestig, veranderde dat. Er kwam meer aandacht voor de slachtoffers: wat waren het voor mensen, waar stonden ze voor en wat hadden ze voor leven gehad? Toen verscheen ook het boek van Presser, *Ondergang*, over wat er in Nederland met de joden was gebeurd. Voor die tijd had Abel Herzberg natuurlijk al de prachtige *Kroniek van de Jodenvervolgung* geschreven. Maar dat baarde minder opzien dan het boek van Presser, dat een bestseller werd. In de jaren zestig werd duidelijk wat er in Nederland was gebeurd. De mensen die het zelf hadden meegemaakt, wisten er natuurlijk al veel van. Maar de enorme omvang werd toen pas algemeen bekend.

Na de aandacht voor de daders en de slachtoffers is er de laatste jaren steeds meer onderzoek verricht naar de groep die daar tussen zat: de omstanders. Die omstanders vormden niet één groep. Een deel van hen stond al eerder in de belangstelling, namelijk de mensen die in het verzet hadden gezeten en de collaborateurs. Maar de enorme middengroep, die niet aan beide uitersten zat, is lange tijd onderbelicht gebleven. Daar is verandering in gekomen. Daar ligt ook de waarde van het boek van Goldhagen, hoewel hij zeker niet de eerste was die het onderwerp aansneet. Er wordt al langere tijd onderzoek naar gedaan. Zo ken ik iemand die gaat promoveren op de rol van de politie in Nederland bij de jodenvervolgning. Het is bekend dat de politie zich bezighield met het opsporen van joden. Maar hoe ging dat nu precies in z'n werk? We weten bijvoorbeeld dat gemengd gehuwden een veel grotere kans hadden om te overleven dan anderen. Maar waarom was dat zo? Welke rol speelde de politie daarbij als 'omstanders'?

Een boek dat daar ook al aandacht aan heeft besteed is dat van Christopher Browning, *Ordinary Men*. Hij heeft onderzocht hoe leden van een politiebataljon uit Hamburg zich hebben gedragen. Hij liet onder meer zien dat het niet waar was dat je werd doodgeschoten als je niet meedeed aan het vermoorden van joden. Je kon zelfs carrière maken.

De kwestie van de omstanders zal nu ook in het onderwijs moeten doordrin-

Dr. I. Abram, hoogleraar educatie na Auschwitz (UvA).

gen. Tot nu toe is het nog zo dat aan de holocaust twee namen zijn verbonden: Hitler en Anne Frank. Hitler staat voor de dader, Anne Frank voor het slachtoffer. Maar waar is de grote groep die daartussen zat, de mensen die naar twee kanten konden opschuiven, naar verzet of medeplichtigheid? Daar moet meer aandacht aan worden besteed in het onderwijs."

Omstanders in het onderwijs

Hoe zou je dat kunnen doen?

Eenvoudig lijkt me dat niet. Aangeven wie de daders en wie de slachtoffers waren lukt wel. Maar hoe maak je leerlingen duidelijk wie de omstanders waren, hoe ze zich gedroegen en waarom ze zich zo gedroegen?

"Dat kan volgens mij heel goed. Je moet laten zien dat de grens tussen omstander, dader en slachtoffer vaag is. Ik maak projecten voor het onderwijs die laten zien dat iedereen die drie rollen kan spelen. Daarbij moet je beginnen bij de eigen ervaring van kinderen. Neem bijvoorbeeld een onderwerp als het pesten op school. Iedereen weet wat dat is. Dat pesten maakt duidelijk dat men van rol kan verwisselen: de omstander kan slachtoffer worden, enzovoort. Zoiets is ook terug te zien in de film *Schindler's List* van Steven Spielberg: daar wordt een dader een helper van de slachtoffers. Die boodschap wordt door kinderen die de film zien goed begrepen. Of het de figuur Schindler recht doet is een tweede, maar duidelijk is dat de film het probleem van de omstanders goed laat zien. Een ander goed voorbeeld is de ariër-verklaring. Hoeveel mensen hebben geweigerd die verklaring te ondertekenen? Dat waren nog geen tien ambtenaren in heel Nederland. Dat is best te begrijpen. Ze hadden een gezin met kinderen, dat ze moesten verzorgen. De meeste mensen zijn geen helden of sadisten. Wat het vaakst voorkomt is dat ze opzij kijken. Zo zit de mens nu eenmaal in elkaar. In dat opzicht zegt de aandacht voor de omstanders iets over het karakter van mensen.

Er wordt verschillend gedacht over de manier waarop je les moet geven over de holocaust. Er zijn mensen die - vanuit educatief perspectief - zeggen dat je vooral het positieve uit de Wereldoorlog moet onderwijzen: hoe mensen elkaar geholpen hebben, hoe goed

mensen kunnen zijn. Anderen zeggen juist dat je moet benadrukken hoe diep de mens kan dalen. Je ziet die tegenstelling overigens terug in het intercultureel en antiracisme onderwijs. Het intercultureel onderwijs laat de potentie en vernieuwing van de multiculturele samenleving zien. Het antiracisme onderwijs benadrukt vooral wat er allemaal mis kan gaan. Maar beide verhalen zijn onvolledig. Het beeld van de mens die diep valt of hoog stijgt is niet volledig. Je moet die grijze middenlaag erbij betrekken."

Normen en waarden

De vraag is natuurlijk of die verbreding van het perspectief in het onderwijs snel zal doordringen. Verwacht u dat er in de klas meer aandacht zal komen voor de omstanders?

"Ja, ik ben daar optimistisch over. De ontwikkeling na de oorlog laat zien dat er veel verandert in schoolboeken. Zo was er in het begin veel aandacht voor het heldhaftige verzet in Nederland. Na het kritische onderzoek van historici werd dat bijgesteld. Nu zal je geen verheerlijking van die rol meer zien, uitzonderingen daargelaten. Er is nu een kritische toon over de houding van Nederland. Wat dat betreft volgen schoolboeken nauwgezet de trend van de historische discussie. Het onderzoek dat nu gaande is naar de omstanders zal uiteindelijk doorsijpelen naar het onderwijs. Nu zitten we in een overgangsfase.

Een manco in het voortgezet onderwijs is wel dat er op een nogal abstracte manier wordt lesgegeven. Dat is geen nieuwe constatering, dat bleek al uit onderzoek van enkele jaren geleden. Persoonlijke betrokkenheid bij het onderwijs, dingen van jezelf tonen: dat is in het basisonderwijs veel sterker ontwikkeld dan in het voortgezet onderwijs. Dat geldt voor het lesgeven in de holocaust, maar ook bij heel andere onderwerpen, zoals het pesten waar ik zojuist over sprak. Het is belangrijk om als docent weer aandacht te besteden aan normen en waarden. Uit onderzoek is gebleken dat docenten dat zelf ook constateren. Ze zeggen niet te hebben geleerd hoe ze in het onderwijs moeten omgaan met die normen en waarden. Ze zijn er nauwelijks in getraind en daardoor komt dat aspect in de praktijk niet vaak expliciet aan de orde. Natuurlijk moet je uitkijken met generaliseren, er zijn genoeg leraren die het wel goed doen. Maar in veel

Ido Abram / Matthias Heyl

Thema Holocaust Ein Buch für die Schule

ro
ro
ro

gevallen schort er nog het één en ander aan."

Dat is een pijnlijke conclusie, zeker wanneer we praten over de holocaust, een onderwerp waar normen en waarden een cruciale rol spelen.

"Docenten geschiedenis blijken bang te zijn voor de valkuilen bij het overdragen van waarden. Moralisme, drammerigheid en indoctrinatie zijn zaken waar ze voor willen passen. De vraag is of je als docent accepteert dat die opvoedende taak bij jouw vak hoort. Hoe vaak hoor je niet leraren zeggen dat ze voor therapeutje moeten spelen, dat ze vinden dat ze hun vak niet meer kunnen uitoefenen. Maar de vraag is of er juist niet meer aandacht moet zijn voor de vormende kant van het onderwijs. Je ziet ook dat veel docenten verandering willen. Er is nu meer aandacht voor houdingen en vaardigheden. Die zijn net zo belangrijk als kennis. Je hebt er niets aan om alleen de feiten van de Tweede Wereldoorlog te kennen, als je de gebeurtenissen alleen als een probleem van de Duitsers ziet, in plaats van ook voor jezelf."

Iedereen die leest over de holocaust stelt zich vroeg of laat een cruciale vraag: wat zou ik zelf hebben gedaan in die situatie? Hetzelfde geldt voor de gebeur-

Recente literatuur

Ido Abram, *Opvoeding na Auschwitz in een multiculturele samenleving* (Amsterdam 1993)

Ido Abram, *Rassenwaan en rassenhaat: lessen uit en over de Shoah* (Den Haag 1990)

Frits Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-1990* (Amsterdam 1996)

Christopher Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1992)

H.W. von der Dunk, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Amsterdam 1990)

Norbert Frei, *De Führerstaat - De nationaal-socialistische heerschappij 1933-1945* (Utrecht 1995)

Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers Gewillige Beulen* (Houten 1996)

Raul Hilberg, *Daders, Slachtoffers, Omstanders. De joodse catastrofe 1933-1945* (Haarlem 1993)

Julius H. Schoeps (Hg.), *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation zur Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust* (Hamburg 1996)

tenissen in Bosnië, Zaire enzovoort. Is het daarom niet belangrijk om het onderwijs in de holocaust in een breder verband te plaatsen?

"Dat is de discussie over de uniciteit. Ik vind dat bepaalde aspecten uniek waren. Maar tegelijkertijd weet ik welk doel het onderwijs heeft. Je behandelt bepaalde onderwerpen om mensen iets over zichzelf te leren: hoe zou ik zelf gereageerd hebben in vergelijkbare situaties? Geschiedenis leert ons iets over de menselijke soort. Je kunt niet van het onderwijs verwachten dat het herhaling voorkomt. Maar je kan wel laten zien dat er nog steeds vergelijkbare zaken als de holocaust gebeuren. Daarom heb ik er geen enkel probleem mee om bepaalde vergelijkingen te maken. Niet alleen om te laten zien dat er genociden zijn, maar ook dat er mensen zijn die zich verzetten. Die zeggen: 'Ik doe niet mee, ook al overtreed ik daarmee regels'."

Tot slot: is het niet cynisch dat een boek als dat van Goldhagen, de film *Schindlers List* en de tv-serie *Holocaust* veel meer invloed lijken te hebben dan

het werk van historici en documentaire-makers?

"Natuurlijk geeft het historici te denken dat een serie als *Holocaust* zoveel invloed had. Het heeft een discussie tussen generaties in Duitsland op gang gebracht, wat geen historicus, documentairemaker of toneelschrijver was gelukt. De documentaire van Claude Landsman, *Shoah*, was als kunstwerk superieur aan de serie. Maar de impact was duidelijk veel minder. Toch is het de vraag wat het lange termijn-effect van die producten is. Het boek van Goldhagen en de films brachten vooral een schokeffect teweeg. Uiteindelijk heeft het onderwijs toch veel meer invloed, omdat docenten jarenlang met leerlingen over deze zaken kunnen praten."

Hakenkruizen en Olympische ringen: daders of omstanders? De Brandenburger Tor in Berlijn in 1936.